

**ӨРКЕНИЕТТЕР
ТОҒЫСЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ
ДӘСТҮРЛІ
ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ
ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯ**

Батыс пен Шығыс – жер шарының екі жартысынан тұратын тұтас бір әлем. Күн мен ай астындағы әлемнің екі жартысын бөліп тұрған өркениет құндылықтары бүгінгі күні тұтастанып, жаһандануда. Өркениеттер сұхбаты – бір Адам ата мен Хауа анадан тараған адамзат атты нәсілдің ортақ рухани құндылықтарының бесігі. Тұтастанған жаһандану көшінде әр ұлт пен этностың, әр ел мен жердің, әр халық пен мемлекеттің даралығын, келбетін, ерекшелік сипатын айқындауға ұмтылған саясаттың сахнада өз ролін ойнауы заңдылық. Алып жаһандасу көшінде ұлттық келбеті мен кемелін сақтауға, әспеттеуге, аманат етуге ұмтылған өркениеттер өрісінің жаңа екпіні әлеуеттенуде. Ақпарлардың нағыз адами құндылыққа айналуы олардың рухани дүниені дамытуына, қоғамда игілік үшін қызмет етуінде болып отыр [1].

Қазіргі әлемдік өркениеттің тарихи дамуы трансформациялық кезеңдерді бастан кешіруде. Бұл даму үдресінде тепе-теңдіктен гөрі, не басым, не кем түсіп жатқан бағыттардың алмағайып түсуі заманының шындығына айналуға. Бұл бағыттардың бір сарасы Шығыстың Батысқа, ал келесі сарасы Батыстың Шығысқа иегін бұруымен сипатталуда. Бұл заңды құбылыс. Бірақ бұл үдеріс біржақты емес. Оның екіжақты да қайтарымы бар және болатын үдеріс. Әрине, шығыстық және батыстық, керісінше батыстық және шығыстық өркениет өзара ықпалдасып, бірін-бірі өркендетуінің өзі осы жаһандық ғаламды ортақтандыра түссе керек. Өйткені бұлай деуімізге, зерттеушілердің пайымдауынша, «Адамзаттың тұрақтылығы екі түрлі бастаулардың – Шығыс пен Батыстың бірін бірі толықтырылуына негізделеді», – деуі себеп [2, 56 б.].

Еуропалық Батыс адамы Шығыс адамының қолынан келмейтін өнерге (машина жасау, техникалық табыстар т.б.) баулыдым деп санап келді. Ал қазіргі жағдай мүлдем басқаша. Дегенмен қалыптасып қалған қағидатты Шығыс өркениетінің жаңа келбеті мүлдем өзгертті деуге болады. Мәселен, Жапония. Күн Шығыс елі тұрақты экономикасы мен саяси құрылымымен әлемнің ең жетекші елдерінің біріне айналды. Және де ғылым, техника, электроника, тіпті басқа мәдени құндылықтарға негізделмеген өзіндік рухани дамуы ең прогрессивті елдер санатына қосты. Ал аспан асты елі – Қытай бүгінде әлемдік нарықта ең

байсалды ұстанымға, орасан әлеуетке ие болып отырғанын ең қуатты держава саналып келген Американың өзі мойындап отыр. Қытай ХХІ ғасырда тек экономикалық дамуымен ғана емес, сондай-ақ саяси дамуымен де ерекшеленуде. Ғасырлар бойғы қатталып, сақталып, бүгінгі ұрпаққа жақсы мен жаманның бастауы іспеттес инмен яннің мәңгілік философиясынан үйлесімдік іздеген рухани құндылықтардың өркендеуімен ерекшеленуде [3, 29 б.].

Шығыс өркениеті өмірге қабілетті келді. Ол көптеген шапқыншылықтар мен отарлау саясатын бастан өткерді. Шығыс өркениеті икемділігі мен өміршеңдігін арқасында осынау өзгерістерден өз жолын таба білді. Дегенмен өзіне ұқсас келмеген дүниелерді өндеген жаңа бағдарлама жолындағы, техника жағынан дамыған Еуропа өркениетінен Шығыс та қалыса қоймаған болатын.

Қазіргі жаһандану үдерісінде адамзаттың таяу болашағы туралы мәселелер маңызды. Батыста адам мен азаматтың құқықтары мен еркіндіктері алдыңғы орынға қойылды. Либерализмнің немесе ыркымен жіберудің үстемдігі жүгенсіздікті туғызды. Нәтижесінде біржынысты адамдардың некесін заңдастыру, суррогат ана, эвтаназия және т.б. адам табиғаты мен болмысына қайшы құбылыстардан адамгершілік азғындық аңғарылып, қоғамдық өмірдің әр қырынан рухани тоқырау орын алуда. Кейбір зерттеушілер Батыс мәдениеті мен өнеріне негіз боларлық қағидаларды қайта қарастыру қажеттігін алға тартуда. Сонымен қатар қазіргі заманғы Батыс өнерін қазіргі заманғы Шығыстың рухани мұрасымен салыстыру қажеттігі де туындауда.

Мысалы, қазіргі тарих биігінен қарағанда ұлт жайындағы тұжырымдамалардың Еуропа өркениетінің әлеуметтік шындығынан туындағанын көруге болады. Ұлттық мәдениеттердің тек конструкция болып саналуы, адамдардың ұлтын айырбастағаны үшін моральдық жауапкершілік көтермеуі, ұлттылықтың ар-ождан, сенім, айнымас адалдық деген сияқты моральдық категорияларымен өлшенбеуі, рухани құбылудың, мәдениет айырбастаудың «сатқындық» категориясына жатпауы Батыс өркениетіндегі бейбітшілікке себін тигізгенімен, бүгінгі ұлттық ыдырау, бұқаралық мәдениетке бет бұру процесіне ықпал етіп отыр. Бүгінгі Еуропа ХХ ғасырда екі дүние соғысын туғызған ұлтшылдық санадан айығып, космополиттік қоғамға аяқ басты. Постмодерн ізденістері ұлттық дүниетаным шеңберінен шығып, мүлде жаңа интеллектуалды позициялар мен конструкцияларға көшті. Бірақ, секуляризацияның кесірінен болар, Еуропа

жастарының көкірегінде әлеуметтік парыздар, қоғамдық борыштар тізімі қысқарып барады. Қоғамдағы әлеуметтік ынтымақтастық талаптарына енжар қарайтын адамдарға нашакорлар мен отбасын құрмаған, түрлі субмәдениет өкілдерін, яғни хиппи, рокер, рэпер, сайтанға ергендер (сатанистер) т.б. антиәлеуметтік дүниетаным өкілдерін қоссақ, отбасы институтының мәні мен қажеттігінің Батыс елдерінде әлсіреп бара жатқанын көруге болады. Яғни, кейінгі жастар үшін отбасын құру, бала-шағаны жеткізу сияқты адамдардың ежелден келе жатқан әлеуметтік тілек-мақсаттары қоғамды дамытатын ынталандырушы фактор болудан қалды [4, 127 б.]. Жалпы индустриалдық қоғамға өту үшін негізгі алғышарттары толыспағанмен Шығыс елдерінің әзірге әлеуметтік ұйымдасу потенциалы жойылған жоқ. Бұған ықпал еткен ұлттың примордиалистік тұжырымдамасы немесе ұлтты бабалардың рухани тәжірибесіне құрмет, рухани сабақтастық, айнымас адалдық деп түсіну, яғни ұлтқа қызмет ардың ісі деген ұғым деп болжауға негіз бар. Бірақ, Шығыстағы ұлтшылдық діни фанатизммен ұштасып, шектен шыққан радикалды қимылдармен өз мемлекеттеріндегі саяси тұрақтылыққа, экономикалық дамуға зиянын тигізіп отырғанын да ескеруіміз керек.

Шығыс адамдары өз елдерінде секуляризацияға ұшыраған ортақ білім жүйесі, индустрия мен ортақ заңдар жүйесі ежелден қалыптаспағандықтан ұлттық ортадағы этникалық дәстүрлі қарым-қатынастар мемлекеттік тұтастықтың кепілі деп түсінді. Шығыста заң кодекстері мен билік институттарын, білім жүйесін Еуропалық тәжірибеге ұқсатып құрғанда әдет-ғұрыптарды, мистикалық түсініктерді де араластырып, кірістіріп отырды. Ислам елдеріндегі, Қытайдағы құқықтық қатынастарды реттеу тәжірибесінен осыны көреміз. Бұл этникалық ұлттардың мемлекеттерінде стандартты кодекстер мен институттар болмайды деген сөз емес, тек олар Шығыс халықтарының идеологиялық ұлттық бірлігін қамтамасыз етуде шешуші рөл атқармайды. Шығыс елдерінде стандартты құқық кодекстері мен мемлекеттік институттардан гөрі этнографиялық дәстүрлер мен діни түсініктер, дәстүрлі институттар (ақсақалдар соты, шарифат, мешіт, ұлттық аңыздар т.б.) ұлттық тұтастыққа пайдалы әсер етеді. «Бірақ, – дейді Э.Д. Смит, – Шығыс елдерінің көбіне этнос пен мемлекеттің тұтастығы бірдей болмаған. Мысалы, Түркия көпұлттылық әсерінен этникалық пантүркизм идеясынан бас тартуға мәжбүр болды. Шағын территорияға, азаматтық құқықтарға, бірыңғай

азаматтық кодекске, зайырлы саяси мәдениетке және азаматтардың сенім бостандығына сүйеніп қазір қуатты мемлекет құрды. Бірақ, ұлттың территориялық және этникалық тұжырымдарының дуализмі әлі шешілген жоқ» [5, 90-99 бб.]. Түркия қоғамында да қақтығыс қаупі жоғары.

Батыс елдерінде бір тілде жүретін капиталистік қатынастарға, индустрияның ортақ стандарттарына, кәсіп игеру үшін сол елдің білім жүйесіне адамның сіңіп, жұтылып кетуі мүмкін. Еуропада қалыптасып қалған индустриалдық мәдениетке енді этникалық мәдениетті енгізу, таңу мүмкін емес. Бірақ, ұлтты басқаша түсінетін Шығыс адамы стандартты кодекстер мен зайырлы әкімшілік тәртіпке, белгілі бір ұлттық тілге негізделген индустриалды мәдениетке өзін жатқыза алмайды. Бәрібір оның этникалық идентификациясы индустриалды мәдениетке деген құрметінен жоғары тұрады. Сондықтан, Шығыс елдеріндегі ұлт тұжырымдамасы мемлекет халқының егемендігі, яғни территориялық тұтастығы принципімен санаспайды. Шығыста халық егемендігі емес, этникалық мемлекет деген түсінік орныққан. Азиядағы мемлекеттердің ішінде жүріп жатқан ұлттық қақтығыстардың өршіп кетуі осыдан.

Қазір әлемдік экономиканың талаптарына өз экономикасын сәйкестендіру үшін Шығыс Еуропа елдері мен ТМД мемлекеттері, кейбір ислам елдері саяси жағынан өзара жақындасып, өзара тиімді келісімдерге отырып жатыр. Өзара тиімді деген есеппен бір келісімге біріккен мемлекеттер мойындарына экономикалық, саяси міндеттер алып отыр. Және жаһандану дәуіріндегі мемлекетаралық қатынастар халықаралық терроризм, есірткі саудасы, босқындар проблемасы, жасырын қару сату т.б. мәселелермен шиеленісе түсті. Бұл қауіптермен күресуде де мемлекеттер бір-біріне тәуелді. Осы жағдайда мемлекеттердің өзара деген сенім талаптары, бірігіп қимылдауға деген мұқтаждықтары артты. Өзара сенім шараларын өңдеп шығаруға, ендігі заман өзара қарым-қатынаста осы сенім шараларына сүйенуге ынталы мемлекеттер күн санап көбейіп келеді. Осы қажеттілікті аңдап, Азия мемлекеттері арасындағы сенім шараларын нығайту бастамасын (СВМДА) Қазақстан көтерді. Ал дәл қазіргі геосаяси ахуалда Батыс пен Шығыстың дүниетанымдық дискурс айырмашылығынан туындаған қайшылықты қақтығыстың мысалын Украинадағы жағдайдан көруге болады. Батыстың Ресейге санкцияларының нәтижесінде қаржы саласында девальвация құбылысы орын алды. Алайда бай шикізат көздеріне ие мемлекеттер үшін бұл

уақытша дағдарыс болуы мүмкін. Сондықтан Ресей, Беларусь және Қазақстан мемлекеттері қазақтардың елбасы Н. Назарбаевтың 1994-жылдан бері айтып келе жатқан Еуразиялық Одағына интеграциялануға мүдделі болып отыр.

Бұған еңбек бөлінісінен туатын еларалық экономикалық кооперация талаптары мен тауарларын өткізу үшін ортақ рыноктік кеңістіктерге бірігуді қосамыз. Осының барлығы жиылғанда мемлекеттік биліктің ядросы – ұлттық егемендік толық жойылып кетпесе де, біршама дәрежеде әлсірейді. Ұлттық биік рухтың орнына ғаламдық экономикалық институттардың көңілін аулау, соларға жағыну дәуірі келе жатыр. Ал, егемендік ұғымы мемлекет билігін белгілі бір территориядағы бөлінбес, мызғымас билік деп қарастырады. Жаһандану жағдайында ұлттың егемендігі мемлекеттің кейбір міндеттерін дұрыс атқара алмағандығынан; мысалға қауіпсіздікті дербес қамтамасыз ете алмағандықтан, өндірісті дамытуда, сауда-саттықта жеке дара саясат ұстана алмағандықтан халықаралық, аймақтық, ұлттық ұйымдардың арасында бөліске түседі. Яғни, кейбір мәселелерде (қорғаныс, қауіпсіздік саласында, халықты жарықпен, газбен қамтамасыз ету т.б.) ұлттық биліктің өкілеттігі Үкіметтің құзырынан алынып, халықаралық ұйымдарға, ұжымдық келісімдерге тапсырылады. Мемлекеттің кейбір реттеуші қызметтерін әлемдік рынок, трансұлттық корпорациялар атқара бастайды. Сондықтан, ендігі жаһандану заманында мемлекеттік егемендік деген ұғымның мағынасы біршама өзгереді. Яғни, егемендік болған күннің өзінде ол шектеулі, әр түрлі халықаралық ұйымдар арасында мемлекет билігі бөлінгендіктен жартыкеш немесе формальді егемендік болады. Бұл жағдайға әрине ұлтты конструктивистік тұжырым тұрғысында түсінетін халықтар дайын да, ал примордиалистік менталитеттегі ұлттар әзірге дайын емес. Бейбітшілік философиясы мен ымырашылдық мәдениетін игермеген ұлттардың жаһандық капитализмнің ықпалында отырып ішкі тұрақтылығын сақтауы қиын мәселеге айналмақ.

Шығыс елдерінің көпшілігінің экологиялық хәм экономикалық сауатсыздығы, өз ішінде тұрақтылықты сақтауға қабілетсіздігі, әсіре ұлтшылдықпен аймақтық қауіпсіздікке қатер төндіруі адамзат тағдырына алаңдап отырған ірі елдерді ақыл-кеңес айтуға, тіпті болмаса дамушы елдердің ішкі ісіне араласуға, сауда-саттық арқылы, саяси-экономикалық тетіктер арқылы ықпал етуге мәжбүрлейді. Экологиялық сауаттылықты көтеріп, діни фанатизмнен арылу, іш-

кі тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін дамушы елдердің халқының менталитеті, дүниетанымы, рухани ахуалы өзгеруі керек. Дамушы елдердегі демократияның орнауын Батыс Еуропа мен АҚШ-тың қадағалауы үш түрлі мемлекет моделін туғызды. Бірінші, нақты-саяси модельдегі мемлекет. Бұлар Шығыстың теократиялық елдері. Бірақ, бұлардың жабық мемлекеттілікті сақтап қалу мүмкіндігі жаһандану процесі тереңдеген азая түсетін сияқты. Ерекшеліктері: егемендікті негізгі фактор деп түсінеді. Адам құқы бұл елдерде мемлекеттік сот жүйесінің шаруасы. Халықаралық және үкіметтік емес ұйымдар кеңес берушінің қызметін ғана атқара алады. Екінші, мемлекеттің интернационалдық моделі. Мұнда адам құқын қорғауда мемлекет басты роль атқарады. Дегенмен, мемлекет басшылыққа адам құқының халықаралық стандарттарын алады. Мысалға, БҰҰ адам құқын қорғау комиссиясының Қытайға қарағанда Канадаға ықпалы көп. Үшінші модель – космополиттік мемлекет. Космополиттік модельді жақтайтындар барлық мемлекеттерде БҰҰ-ның адам құқын қорғайтын институттары орналасуы қажет деп санайды. Қазір, саяси режимі демократиялық принциптерге сәйкес келмейтін елдерге дүниежүзілік қауымдастық тарапынан, болмаса АҚШ пен Еуропа комиссиясы тарапынан ескертулер айтылып, саяси қысым жасалады. Тіпті экономикалық блокада тәсіліне дейін қолданылады. Бір жағынан бұған теократиялық ислам елдеріндегі халық ділі де кінәлі. Бәлкім бұл елдердің азаматтары өздерінің құқықтары бұзылып жатыр деп ойламайтын да шығар. Бәлкім, діни фундаментализм ықпалына түскен көпшілікке керегінің өзі сол теократиялық жүйе болуы ықтимал. Яғни, бұл жерде экономикалық немесе жалпы адамзаттық мүдделермен қатар өркениеттердің мәдени қайшылығы да бар. Сондықтан, жаһандану процесі капиталистік индустриалды қоғамның, Еуропа өркениетінің, қала берді ұлттың азаматтық тұжырымының жер бетіне таралуының көрінісі сияқты. Қазір, Шығыс елдеріне трансұлттық корпорациялардың, әлемдік қаржы рыногінің, түрлі саяси комиссиялардың қысымының, халықтың рухани-интеллектуалды потенциалының әлсіреуінің кесірінен Батыстың оларға қойған талаптарының бірқатары орындалмай келеді. Дамушы елдердің түгелге жуығы қазір өздерінің халқын баспанмен, азық-түлікпен, кәсіби біліммен қамтамасыз ете алмайды, жұрттың денсаулығын жақсартуға мүмкіндіктері аз. Кенже қалған елдердің барлығының да қарыздарын қайтарып, бюджет тапшылығын жоюға жағдайлары жоқ. Дамушы

елдердің түгелге жуығы өз экономикасының инфрақұрылымын жаңартуға шамасы келмейді. Көптеген Азия, Африка, Күнгей Америка елдері өз іштеріндегі билікке күш, қару қолдану арқылы ықпал етуге тырысатын топтарды ауыздықтауға құзырлары жетпей жатыр. Қазір әлемдегі барлық мемлекеттер ақшаның, жұмыс күшінің, материалды және рухани құндылықтардың ел аралық қозғалысын қадағалай алмайды. Осындай әлеуметтік қиыншылықтардан бұл елдер әлемдік нарықтың кез-келген түкпірін қадағалап отырған Батыс өркениетінің ықпалымен, өзара тиімді жағдайда ынтымақтаса отырып қана шыға алады. Егер дамушы елдер Батыс корпорацияларына және мамандарына есікті айқара ашпаса әлемдік нарық постиндустриалды мемлекеттерге ғана қызмет етуі мүмкін.

Дамушы елдерде халықтың әлеуметтік жағдайының нашарлап, рухани-интеллектуалдық тұрғыда құлдырауы мәдени-этникалық жікшілдікке ұласып, қарулы қақтығыстарға шиеленісуде. Осы жағдайда кенже қалған елдердің алдында жаһанданудың саяси-экономикалық талаптарына (демократия, ашық қоғам ұстындарын қабылдау) бейімделумен қатар, оның антиәлеуметтік мәдени ықпалымен күресу, бейбітшілік құндылықтарын анықтау, сол символдар мен құндылықтарды жұрт санасына сіңіру, яғни өз халықтарының мәдени бірлігін нығайту міндеті тұр. Ендігі заманда бұл мемлекеттердің толыққанды егеменді елге айналуы олардың осы міндеттерді шешуіне байланысты болып тұр. Егер дамушы мемлекеттер аталған міндеттерді дұрыс атқара алмаса, саяси еркі, экономикалық дербестігі жоқ, егемендігі күмәнді құрылымдарға айналады. Және бұл процестің тамыры тереңге кететін түрі бар. Біз дамушы елдердің өзінің саяси тұрақтылығы мен егемендігін сақтау үшін жаһанданудың талаптарына бейімделе отырып, қандай қимылдарға баруы керектігі жөніндегі стратегиялық сұрақтарға жауап іздейміз. Бұл өз кезегінде қазақ халқының Шығыс пен Батыс менталиттеріне қатысы, ұлттық құндылықтарының сақталуы, дәстүр мен жаңашылдықтың арасалмағын айқындау мәселелерін алға тартады.

Қазақ халқының этномәдениеті Еуразия төскейіндегі Ұлы Далада қалыптасып, қазірге дейін өз бойына Шығыстың да, Батыстың да белгілерін сіңірді. Көшпенділік құбылысы ұжымдық және дарашылдық бастауларды да, этатистік және либералдық бастауларды да шеберлікпен жымдастыра білді. Номадтардың саяси мәдениетінде корпоративизмнің немесе индивидуализмнің де толық үстемдігі болмайды. Нәтижесінде көш-

пенді өзінің бастауын номадизмнің өркениеттік ментальдығының өзегін құрайтын оған имплицитті түрде тән болып келетін тұлғалық-рулық өзіндік санадан алатын индивидуализм мен корпоративизмнің тамаша қоспасына – «кентаврға» айналады.

Шығыс пен Батыстың әрқилы бағытты әсері Далада өндірістің номадтық тәсіліне негізделген өзіндік көшпелі демократияның қалыптасуына әкелді.

Қазақтардың еркіндік сүйгіштігі деспоттық әдеттерден аулақ болуынан, әйелдердің салыстырмалы еркіндігі мен теңдігінен, тұлғаға деген құрметтен және билік алдында құлдық ұрудың болмауынан көрінеді. Көшпенділердің еркіндікке дағдыланған өмір тәртібі дәстүрлі қазақ қоғамының саяси жүйесі құрылымының институционалдануына күшті ықпалын тигізді.

Қазақ қоғамындағы биліктің қызмет ету ұстындарының бірі саяси тепе-теңдік пен мәмілеге бағдарлану болып табылады. Басқаша айтқанда, жоғарғы мемлекеттік билік басындағы лауазымды орындар үшін әртүрлі саяси топ-тардың бәсекелестігі мен әрекеті, әдетте, билік субъектілерінің өздерінің бейім ойлауының салдарынан толық құпиялылық жағдайында өтеді, ал бұл, өз кезегінде, әрбір «ойыншының» әрекетінің ережесін дәл анықтай отырып, саяси үдеріске қатысушыларды мәмілеге келуге немесе қандай да бір «мәрттік келісімге» келуге итермелейді. Сондықтан, Қазақстандағы биліктің сипатын терең ұғыну үшін, алдымен қазақтардың дәстүрлі саяси мәдениетінің, құндылықтарының сатысын, саяси дәстүрлерін және олардың қазіргі Қазақстан өміріндегі ролін зерттеу қажет.

Ресейлік шығыстанушы Леонид Васильевтің пікірінше, «дәстүрлі Шығыстың құрылымына тән құрамдас элемент нарық пен тауар-ақша қатынастарының бәсең, тәуелді ролі барысындағы орталықтың редустурбациясы басым билік-меншік институты болып табылады». Демек, классикалық маркстік формула шығыс қоғамдарындағы билік қатынастарының сипатын зерттеу үдерісінде әмбебап зерттеушілік құрал қызметін атқара алмайды. Дәстүрлі қазақ қоғамы да әдетте шығыс қоғамдарының санатына жатқызылады, дегенмен көптеген зерттеушілер қазақтардың этноәлеуметтік құрылымының шығыстық-дәстүрлі мәдениеттің көптеген өлшемдеріне сәйкес келмейтінін дәлелдеуге тырысып жүр.

Биліктің құдіреттілігі, корпоративтілік, патрон-клиенттік қатынастардағы кландық байланыстар – міне, барлық шығыстық қоғамдарға тән белгілер осы. Этносаяси құрылымның осын-

дай ерекшелігі қазақ қоғамындағы да қатынастар мәдениетінің жалпы ортақ элементі болып табылады. Алайда әлеуметтік желінің азиаттық формасы қазақтарда негізінен саяси салада қолданыс тапқанын айта кету керек. Академик Ә. Нысанбаевтың пікірінше «Қазақ қоғамындағы Шығысқа тән саяси дәстүрлердің әлсіздігі төмендегі факторлармен түсіндіріледі:

1. Қазақ қоғамының өмірінде мемлекеттің ерекше ролі бола қойған жоқ, өйткені батыстық (маркстік деп айтса да болады) түсініктегі мемлекеттің өзі де болған жоқ. Тапсыз қазақ қоғамы негізінен азаматтық қоғам сияқты қызмет етті, өйткені қоғамның рулық мүшесінің әрекеті билік қатынастарының мазмұны мен сипаты мемлекеттік басқарудың классикалық шығыстық дәстүрлерімен анықталғанымен, ол «дала демократиясының» белгілі бір ережелерімен реттеліп отырды. Қазақ қоғамын өне бойын тіке және көлденең байланыстар көктей өтіп жатқан жүйе ретінде, қандай да бір әлеуметтік ағза ретінде қарастыруға болады.

2. Қазақтар ұзақ уақыт бойы Ресейдің отаршылдық үстемдігін бастан өткізді, соның салдарынан көшпенділердің тұрмыстық өміріне еуропалық (батыстық) өмір тәртібінің үлгілері енді. Егер Л.И. Рейснердің және Н.А. Симонийдің модерндеу теориясына сүйенер болсақ, онда XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басы мен ортасындағы қазақ қоғамындағы әлеуметтік-саяси өзгерістердің табысын дәстүрлі құндылықтардың қазіргі заманғы құндылықтармен үйлесімді синтезі арқылы түсіндіруге болады. Бұл ақыры аяғында қазіргі Қазақстандағы демократиялық үдерістерді жүзеге асырудың жемісті жолын да анықтайды» [6, 79 б.].

XX ғасырда адамзат басына түскен аласапыраннан кейін бүгінгі күні жаңа әлемдік тәртіп қалыптастырудың жолдары іздестірілуде. Ол үшін жалпылама мәдени-философиялық деңгейде тиімді сұхбат жүргізудің және Батыс пен Шығыстың, Азия мен Еуропаның өзара өркениеттік ықпалдастығының тиімді үлгісін жасау қажет.

Мәселенің қойылу кеңдігі мен қарастырылу шеңбері төмендегі жағдайлармен де анықталады: егер осы сұхбатқа қатысушы позицияның маңызды бір жағы назардан тыс қалса, онда өзара түсіністік туралы айту да мүмкін емес. Бұл процесте қарым-қатынас жасаушы мәдениеттердің дамуына қажетті құндылықтардың өзара алмасуы жүріп жатады, сондықтан осының негізінде рухы бірліктегі адамзат қауымы, шынайы тең құқықты адами бауырмалдық қалыптасады. Осындай мақсатқа жету үшін сұх-

баттың өзі талапқа сай түсіністік пен келісімге, сенімге алып келетін кезеңдерден өтуді қажет етеді. Сұхбаттың осы деңгейдегі алғашқы фазасы, немесе оның жағдайы – сұхбатқа қатысушы жақтардың өзара түсінісуі мен сенімі болғаны жөн. Бұл жолдағы күдіктер алға жылжуды баяулатуы, тіптен басқаға қарсы шығуға бөгет жасауы мүмкін. Мәдениеттердің бір-бірін тануы тек сенім мен ашықтық арқылы жүзеге асады, соның нәтижесінде өзара мүдделілік және өзара сыйласушылық туындайды, өйткені кез келген мәдениет құрамында басқаларды қызықтыратын құндылықтар бар. Сонда ғана сұхбат бірте-бірте жалпы мақсатқа жетуді көздеген тығыз және өзара тиімді ынтымақтастыққа айнала бастайды.

Өркениеттер сұхбаты, өзара түсіністікке жету қажеттілігі туралы, бірлік пен келісім, ынтымақтастық пен сенім туралы айтқанда, біз шынайы сұхбатты меңзейміз, яғни әр түрлі жақтар бір-бірін ести алатындай, тыңдауға тырысатындай сұхбатты айтамыз. Түсіну басқа мәдениеттің деректерін тек теориялық, рациональды түрде ұғыну ғана емес, сонымен қатар шынайы жүрекпен қабылдау. Біз үшін келісім — бірін-бірі амалдың жоғынан «шыдап қана» қабылдайтын формалды шарт емес, ол мақсаттар мен міндеттердің шынайы ортақтығын көрсететін құбылыс. Қорыта айтқанда, біз бірлікті бірыңғайлану немесе бір мәдениеттің екінші мәдениетке сіңіп кетуі, немесе олардың бір-бірін өзара жұтып жіберуі, тіптен мәдени көптүрлілікті жасанды түрде сақтау деп түсінбейміз. Бірлік ұғымын формалды түрде емес, мазмұнды-диалектикалық мағынада алсақ, ол — барлық өзара ықпалдасушы жақтардың жасампаздық байланысы (мәселен, адам мен құдайдың, адам мен адамның, мәдениет пен басқа мәдениеттің шынайы бірлігі және т.б.) Басқаша айтқанда, біз бірлікті көптүрліліктің ішкі үйлесімді байланысы, бірліктегі көптүрлілік деп түсінеміз. Сондықтан оны көптүрліліктің дамуы ретінде түсінуге болады. Дамудың өзі өзара шығармашылық баюдың, тұтастықтың көп түрлі жақтарының өзара әсері арқасында жүзеге асады, ал басқа жағдайда көптүрлілік дамымайды, ыдырайды [7, 49 б.].

Соңғы жылдардың қайғылы оқиғалары көрсеткеніндей, оқшаулану тұрғылары, жабық және қозғалыссыз мономәдениеттің талаптарымен «қалайда бірегейлікке жетеміз» деген шектен шыққан халықаралық ауқымдағы радикализм мен экстремизмге, терроризм мен фанатизмге итермелейді. Бұл шынайы адамдықтың, кісіліктің, ашықтықтың, төзімділіктің, сенімнің, та-

нымның және бірігей шығармашылықтың балшырындарынан ада қалған қарым-қатынас.

Бүгінгі күні Шығыс пен Батыстың жақындасуы Еуразия құрлығы мемлекеттерінің интеграциясы аса қажеттілікке айналуда. Адам мен табиғат, техника мен адамгершілік, ислам мен христиандық, ұлттық пен жалпыадамзаттық арасындағы теңсіздік болашақта аса зор күйреуге, бүкіл планетамыздың жойылуына апарып соқтыруы мүмкін. Еуразиялық идеяны дүниеге арнаулы қатынас түріндегі мәдени-философиялық доктрина ретінде жүзеге асыру осы теңсіздікті жеңудің басты жолы, адам тіршілігінің әр түрлі тараптарын үйлестірудің бірден-бір тәсілі болар еді. Қазіргі кезде еуразиялық мұраттың кең де терең мәнге ие болуы да сондықтан.

Ежелгі заманнан бүгінгі күнге дейінгі Қазақстанда қалыптасқан гуманизм, төзімділік (толеранттық), ынтымақтастық, этносаралық және рухани келісім, тұрақтылық, сенім, халықтың демократиялық әдет-ғұрпы, сөз бостандығы сияқты құндылықтар болашақта іске асатын ішаралардың негізі болмақ.

Қазақстан Республикасы – еуразиялық ел, ендеше, оған еуразиялық идеясы өте жақын. Еуразиялық идея Еуропа мен Азияны біріктіреді, бірақ олар өзінің философиялық мәні тұрғысында Батыс пен Шығыс деген терең ұғымды білдіреді.

Біздің жас, тәуелсіз мемлекетіміз географиялық тұрғыдан ғана емес, демографиялық және мәдени тұрғыдан да Еуропа мен Азия, христиандық пен исламның тарихи әлемі аралығында жатыр. Еуразия кеңістігі бойынша біздің елімізде ғана славяндар мен түркілердің іс жүзіндегі үйлесімді қатынасы, достығы, ислам мен христиандық арасындағы рухани келісім іске асып отыр. Осының арқасында Кедендік Одақ, Еуразиялық Одақ сияқты аймақтық ұйымдар құрылып, жаһандану процесінің зиянды салдарларына тосқауыл қойылууда.

Еуразиялық мәдениеттің ерекшеліктерін зерттеген ғалымдардың ішінен Л. Гумилевтің, Н. Бердяевтің, В. Соловьевтің есімдерін атап өткен жөн. Соңғы жылдары қазақстандық ғалымдар да еуразиялық ділді зерттеуде айтарлықтай табыстарға жетті (М. Хасанов, А. Хамидов, Н. Құрманбаева, М. Орынбеков, Ф. Есім, Ф. Ақмамбетов, Қ.Ш. Нұрланова, Н. Масанов, Д. Кішібеков, Т. Бурбаев).

Мәдениеттанушы ғалым Т. Ғабитов «еуразиялық мәдени типтің менталитетін айқындау үшін шығыстық, батыстық және қазақи дүниетанымдар мен дүниелік қатынастардың ерекшеліктерін кестелік тәсілмен береді:

Шығыстық тип	Батыстық тип	Қазақы тип
Микрокосм	Макрокосм	Жарық дүние
Виртуалдық	Рационалдық	Адамгершілік
Интроеубъект	Субъект-объект	Субъект-объект
Біртұтас дүние	Өзгермелік дүние	Адамдандырылатын
Психология	Технология	Экология
Мистика	Ғылым	Этика
Тұйық қоғам	Ашық қоғам	Сұхбаттастық қоғам
Өзін тану	Табиғатты тану	Адам болу
Дін	Философия	Дәстүр
Тағдыр	Белсенділік	Қарым-қатынас
Идеализм	Материализм	Синкретизм
Поэзия	Проза	Эпос
Егіншілік	Урбанистік	Қауымдық [8, 79 б.].

Әрине, бұл типтік белгілерді сол күйінде эмпирикадан іздеу қателік болар. Идеалды тип белгілі бір нәрселік саланың идеалдық көрінісін жалпылау жолында емес, ал сол саладағы мәнді ой тұрғысынан мұрат дәрежесіне көтеру арқылы қалыптастырылады [9, 10 б.]. Тағы бір ескеретін нәрсе: бұл кестені еуразиялық мәдени типтің болашақ потенциалын көрсету мақсатында келтірдік, ал мүмкіндіктің шындыққа айналуы диалектикалық процесс.

Еуразиялық мәдени типтің сипаттамасын осы мәселе туралы жоғары теориялық деңгейде жазылған Н. Құрманбаеваның «Шығыс пен Батыстың мәдениеті: интеграция мәселелері» атты кітабының қорытындысымен жалғастырайық. «Біріншіден, еуразиялық қозғалыстың тарихи кезеңі болу ықтимал... Екіншіден, ол екіжақты экспанцияны тоқтатып тұрған су айрығы, кедергі болуы да мүмкін... Үшіншіден, еуразиялық тип Батыс пен Шығыстық мәдениеттердің кездесу бітімі және осы сипатта адамзаттың жалпыпланеталық болашақта тұтастандырылатын мәдениетінің прототипі, үлгісі бола алады» [10, 201 б.].

Тұжырымдап айтар болсақ, қазақтар арасында шешуші демографиялық фактор – тілдік ортаның тікелей ықпалымен өз ана тілін жоғалту енді ғана тоқталып, өз ана тіліне оралу үрдісі жаңа ғана күш ала бастады. Демографиялық ахуалымыздың жақсаруы оған тегеурінді ықпал көрсеткенімен, бұл үрдісті тағы да жылдамдату үшін өмірдің өз саласында (мысалы, бала тууды өсіруден бастап, оларды үйде тәрбиелеуден, мектепте оқытудан, еңбекке баулудан еліміздің мемлекеттік тілін әр салада ресми түрде қолдануға дейін) оған пәрменді жәрдем көрсету қажет.

Өз тарихын, рухани мұраларын, құндылықтарын, әдет-ғұрып, салт-дәстүрін келесі ұрпаққа таныту – ұлттың өзін-өзі сақтау инстинкті.

Әсіресе, тарихи сананы қалыптастырудың орны ерекше. Өйткені, өткенімізді білмей келешекке қадам басуға болмайды. Ұлттық мүдені ұғынуда зиялы қауымның атқарар рөлі аса зор. Нақ солар бұқара, көпшілік санасына ұлттық мүдені жеткізуі, көрсетуі тиіс. Ұлттың өз мүддесін қорғай алуы – оның күштілігінің, өміршендігінің көрсеткіші. Оның адамзат тарихынан іс-түссіз жоғалып кетпеуінің кепілі. Мәселен, бұл жағынан бізге жапондардан, еврейлерден көп үлгі алуымызға болады. Қазіргі өзекті мәселенің бірі – ұлттық өзіндік болмысымызды, төлтума мәдениетімізді қалай сақтап қалу жайлы. Бізге азаматтық қоғам ба, әлде ұлттық қоғам құру керек пе? Қай жағы басым, приоритетті болуы керек. Қазақтар еуропалық және азиялық мәдениеттің күшті ықпалына ұшырап отыр. Осындай мәдени ағынның, тасқынның астында ұлттық белгімізді қалай сақтаймыз? Мәдени антропологтар әр индивидті нақ өзінің этникалық тобығындағы басқа да индивидтерімен біріктіретін ортақ белгілерді, ерекшеліктерді айырықша атап көрсету үшін «негізгі тұлға» ұғымын кіргізеді. Өзімізді қазақпыз деп санау үшін бізде қандай белгі, ерекшелік болуы керек? Этникалық қасиеттің иесін «этнофор» терминімен білдіреді. Бізде олар кімдер? Тоталитарлық жүйеден жойылуға аз-ақ қалып, әрең аман шыққан ұлттық мәдениетімізді қалпына келтіріп алмай, ғарыштық деңгейге ұмытыламыз деу тым асығыстық пікір емес пе екен? Өзіміздің қазақ екенімізді көрсетіп тұратын ұлттық мәдениеттің негізі құламау керек. Бәрібір объективті түрде мәдени ағынға тосқауыл қою мүмкін емес. Оның үстіне ашық қоғам құрамыз деп отырсақ. Мынандай бір ой туады: ұлттық негізді сақтау үшін қандай да болсын бір «этнофильтер» қажет емес пе екен? Ұлт тамыры ауылда әрі шет елдік диаспораларда (қазақтар көп сақталған елдердің бірі – көрші Қытайдағы бауырларымыз) ұлттық белгімізді, дәстүрімізді жаңғыртуда өзіндік бір үлестерін қосатыны анық. Империялық бұғаудан босап жаңа шыққан, ассимиляцияға ұшырауға аз қалған қазақтар үшін өз ұлтының болашағына қауіптенуі заңды құбылыс. Әр ұлт тарих субъектісі ретінде өзіне тән этномәдениет тудырады.

Қазақстандағы батыстық мәдениеттің ықпалының артуы болашақ даму стратегиясын таңдау мәселесін жаңа қырымен қояды. Зерттеушілер осы мәселе бойынша қазір тек Ресей мен Қытайдың арасында тұрған Қазақстан емес, ал біздің еліміз үшін мұсылмандық және батыс христиандық өркениеттік үлгілердің араласма-

ғын айқындаудың маңызды екендігі жөнінде өз пікірлерін білдіреді.

Қазақстан исламдық елдер қатарына жатады ма және вестернизацияға қарсы ислам туын көтеруге болады ма? Әрине, ел халқының 70 пайызы мұсылмандар құрастырғандықтан және төлтумалық мәдени ерекшеліктерден Қазақстанды ислам өркениеті аралығына жатқызуға негіз бар. Алайда, бұл жерде бірнеше нақтылы жағдайларды ескеру керек. Исламдық түсінік бойынша, мұсылман ұлты дегеніміз «умма» болып табылады және діни ортақ сезімді ұлттық төлтумалықтан жоғары қоюға болады. Осымен бүкіл қазақстандықтар келісе қоя ма екен? Оның үстіне Қазақстан Республикасы діни емес, зайырлы мемлекет болып табылады.

Қазақ мәдениетінің ғасырлар бойы ашық, төзімді, үйлесімді болғаны белгілі. «Қазақ мәдениеті, – деп жазады Г.К. Шалабаева өзінде түрлі этностардың, әлеуметтік және діни топтардың бірге өмір сүре алатындығын паш етеді, ол мәдени синтезге бейімді. Ол тарихи тәжірибені (соның ішінде бөтен халықтардікі де бар) жалпылауға, табиғи-әлеуметтік өзгерген жайларға бейімделу тесіктерін шыңдауға бағытталған мәдени кодтарды қалыптастыра білді» [11, 53-63 бб.].

Кейде мәдени төзімділік пен ашықтық ұлттық түп-тамырларға қауіп төндіреді деп айтатындар да кездеседі. Бір жағынан, бұл дұрыс. Бірақ адамзаттық үлгіде қалыптасқан, жоғары құндылықтар жүйесі бар мәдениет басқа этномәдениеттермен сұхбатқа түскенде төмендемей, қайта жаңғыра отырып, үйлесімді бола бастайды. Осы мәселе жөнінде зерттеуші С. Аязбекова мынадай ойларын алға тартады: «Егер кез келген мәдениетті өзіне өзі жеткілікті жүйе деп алсақ, онда оның ішіндегі қос-мәдениеттілік тепе-теңдік жағдайында болуға тиіс. Алайда қазақ мәдениетіндегі еуропалық бөлік паритеті емес, сырттан ішкі төлтума мәдениет арқылы қабылданды» [12, 76 б.].

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары ұлттық мәдениеттің даму үрдісінде бір-біріне қарама-қарсы екі тенденция белең алған еді. Олардың біріншісіне мәдениеттің жаңа қарқын алып, импульспен, қарышты қадаммен, мүлдем жаңа бағытта өрлей бастауы, екіншісі –мәдениеттің даму үрдісінде бұрын болып көрмеген экономикалық кедергілер мен халық бұқарасының санасындағы психологиялық өзгерістердің салдары болып табылатын іркілістер жатады.

Қазақстан қысқа мерзім ішінде елбасы Н.Ә.Назарбаевтың бастамасымен қазіргі заман-

ғы бәсекеге қабілетті, ауқымды саяси, экономикалық және әлеуметтік реформаларды сәтті жүзеге асырған, өзіндік қазақстандық даму жолын таңдаған мемлекетке айналды. Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде рухани өмірдің дамуына қатысты жағдайлар мүлдем өзгерді. Монополистік идеология үстемдігі келмеске кеткен, демократия біршама қарқын ала бастаған кезде мәдени-рухани салалардағы жасалып жатқан шаралардың ауқымдық жағынан да, мазмұндық жағынан да үлкен өзгерістерге бет бұрып отырғанын айқын көруге болады.

«Қазақстан-2050 Стратегиясы» жаңа Жолдауы Қазақстанның посткоммунистік транзитіндегі үлкен үдерістің аяқталуын көрсетті, бұл транзит негізінен үш бағыт бойынша жүрді: нарық қатынастарын енгізу, жаңа саяси институттарды құру, қоғамдық сананың өзгеруі.

Қоғамдық сананың түбегейлі өзгеріске түсуі бірінші кезеңде қоғамның бейнелеп айтқанда, «мәдени зақым алуынан» (П.Штомпка) оның сауығуымен байланысты болды.

Тәуелсіздіктің алғашқы кезеңдеріндегі мемлекеттік институттардың әлсіздігі қоғамның өзін өзі реттеу күштерінің пайда болуына, ал олар өз кезегінде, формальді емес қозғалыстарға, ұйымдасқан қылмыстың өсуіне алып келді. Халықта идеологиялар мен партияларды орнықты қабылдамау сезімі қалыптасты. Жаппай аман қалу кезеңі келіп, анағұрлым берік әлеуметтік топтардың қоғамдық іріктелуінің өзіндік тетіктері пайда болды. Жаңа ұлттық мемлекеттің элементтерін көтере алмаған титулды емес этностар үшін аман қалу әдісі миграция болды.

Ендігі кезде, мемлекет тәуелсіздігін алғалы бері ширек ғасырға жуық өткен соң, негізгі үдерістер нақты көрініс бере бастады. Мәселен, экономикалық өсім үдерісі, партиялар қызметтері, Парламент, үкіметтік емес ұйымдар. Осылардың аясында «орныққандар» – Қазақстанның жаңа азаматтары, жаңа қауымдастық болып табылады. Бұл туралы 2013 жылдың сәуірінде өткен медиа-форумда Тұңғыш Президент – Ұлт көшбасшысы нақты баяндаған болатын.

Н.Ә. Назарбаев орталық-азиялық мемлекеттердің дамуы жөнінде «бұл тек қайта жанданған мемлекеттер ғана емес» деп атап өткен болатын. «Бұл халқы түбегейлі ерекшеленген жаңа сапалы халқы бар, экономиканың динамикалық үлгісі бар, қайта жаңғырған мәдениеті бар, жаңа ұлттық рухы мен мүмкіндіктері бар жаңа мемлекеттер. Олар ғаламдық әлемнің ажырамас бір бөлігі болды және солай бола бермек. Түркілік

пассионарлықтың, славяндық кең пейілділік пен еуропалық ұқыптылықтың үйлесімді бірігуі әлемге дамудың ең жоғарғы үлгілерін беретініне сенімдімін».

Осылайша, қазіргі таңдағы біздің қоғамымыз, әлеуметтік және партиялық ұйымды мұра қылған ескі қоғамның қалдығы емес. Тәжірибе, әдеттер, құндылықтар, ойлар, тіпті бағыттар да өзгерді. Адамдар арасында жақындас-тықтың орнауы, сенімсіздіктің жойылуы мен қашықтықтың азаюы орын алды. Бұған ішкі саликалы саясат, этносаралық және конфессияралық келісім, экономикалық өсім, ақы-

рында адамдардың өмір сүру деңгейінің артуы үлестерін қосты.

Осыған орай, азаматтарының мүдделеріне сай болғандықтан, мемлекет тартымды бола бастады. Сол себепті де республика тұрғындарының бірегейленуі де түбегейлі өзгеріске ұшырады. Егер, тәуелсіздіктің алғашқы кезеңдерінде қазақстандықтардың 86% пайызы ескі жүйеден тыс өмірді елестете алмай, абдыраған күйде болса, қазіргі таңда олардың 84% сенімді түрде Қазақстан Республикасының азаматтығы бірегейліктің негізгі өлшемі болып табылады деп есептейді.

Әдебиеттер

- 1 Нұрмұратов С.Е. Адамның рухани құндылықтарының қалыптасуына әлеуметтік-философиялық талдау. Филос.ғ.д. ғылыми дәрежесін алу үшін дайын. дисс. авторефераты. – Алматы, 2000.
- 2 Тойнби А.Д. Современный момент истории // Цивилизация перед судом истории. – М., 1995. – С. 30-39.
- 3 Григорьева Т. П. Дао и логос: встреча культур. – М.: Наука, 1992. – 229 с.
- 4 Вебер А.Б. Глобализация и устойчивое развитие: проблемное поле // Дилеммы глобализации. Социумы и цивилизации: иллюзии и риски. – М.: Вариант, 2002. – С. 283-301.
- 5 Энтони Д. Смит. Образование наций // Этнос и политика. Хрестоматия. – М.: Изд-во «УРАО», 2000. – С. 90-99.
- 6 Нысанбаев Ә.Н. Өркениет. Дәстүр. Діл // Жаһандану және сұхбаты мәселелері. – Алматы, 2004. – 274 б.
- 7 Нысанбаев Ә.Н. Жаһандану және өркениеттер сұхбаты // Жаһандану және сұхбаты мәселелері. – Алматы, 2004. – 274 б.
- 8 Фабитов Т.Х., Затов Қ.Ә. Қазақ мәдениетінің рухани кеңістігі. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 285 б.
- 9 Хамидов А.А. Шығыс пен Батыс // Шаһар. – 1993. – №1. – 10-16 бб.
- 10 Құрманбаева Н.М. Культура Востока и Запада: проблемы интеграции. – Алматы: Бастау, 2000. – 247 с.
- 11 Шалабаева Г.К. Глобализация и проблемы культурной идентичности // Мультикультурное общество в Казахстане: модели, проблемы, перспективы. – Алматы: ИФП КН МОН РК, 2002. – С. 53-63.
- 12 Аязбекова С.Ш. Картина мира этноса: Кorkut-ата и философия музыки казахов. – Алматы: Принт, 1999. – 285 с.

References

- 1 Nұrмұратов С.Е. Адамның рухани құндылықтарының қалыптасуына әлеуметтік-философиялық талдау. Филос.ғ.д. ғылыми дәрежесін алу үшін дайын. diss. avtoreferaty. – Almaty, 2000.
- 2 Tojnbi A.D. Sovremennyy moment istorii // Civilizacija pered sudom istorii. – M., 1995. – S. 30-39.
- 3 Grigor'eva T. P. Dao i logos: vstrecha kul'tur. – M.: Nauka, 1992. – 229 s.
- 4 Veber A.B. Globalizacija i ustojchivoje razvitie: problemnoje pole // Dillemy globalizacii. Sociumy i civilizacii: illjuzii i riski. – M.: Variant, 2002. – S. 283-301.
- 5 Jentoni D. Smit. Obrazovanie nacij // Jetnos i politika. Hrestomatija. – M.: Izd-vo «URAO», 2000. – S. 90-99.
- 6 Nysanbaev Ә.N. Өrkeniet. Dәstүr. Dil // Zhahandanu zhәne sұhбаты мәseleleri. – Almaty, 2004. – 274 б.
- 7 Nysanbaev Ә.N. Zhahandanu zhәne өrkenietter sұhбаты // Zhahandanu zhәne sұhбаты мәseleleri. – Almaty, 2004. – 274 б.
- 8 Fabitov T.H., Zator Қ.Ә. Қазақ мәдениетінің рухани кеңістігі. – Almaty: Қазақ universiteti, 2013. – 285 б.
- 9 Hamidov A.A. Shyғыs pen Batys // Shahar. – 1993. – №1. – 10-16 bb.
- 10 Құрманбаева Н.М. Kul'tura Vostoka i Zapada: problemy integracii. – Almaty: Bastau, 2000. – 247 s.
- 11 Shalabaeva G.K. Globalizacija i problemy kul'turnoj identichnosti // Mul'tikul'turnoe obshhestvo v Kazahstane: modeli, problemy, perspektivy. – Almaty: IFiP KN MON RK, 2002. – S. 53-63.
- 12 Ajazbekova S.Sh. Kartina mira jetnosa: Korkut-ata i filosofija muzyki kazahov. – Almaty: Print, 1999. – 285 s.